

Австрійський парламентаризм зробив українське питання «видимим», унеможливив витіснення українців з політичної сфери. Попри недосконалість, парламентська традиція підавстрійських українців у другій половині XIX — на початку XX ст. дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі, зробила вагомий внесок у руйнування самодостатнього і строго ієрархізованого світу і світогляду і введення його в орбіту європейських політичних цінностей. Загартування в жорсткій політичній боротьбі, спрямування зусиль політиків на підвищення рівня освіченості й самосвідомості та мобілізацію широких верств утвердило серед українського електорату в Галичині дисциплінованість, високу активність і здатність до самоорганізації на захист своїх прав⁷⁶.

3. Інституалізація українського суспільства. Національна ідентичність

Перший крок до перетворення австрійських підданих у громадян був здійснений реформами освіченого абсолютизму. Йосифінські реформи у перспективі мали безпосередній вплив на становище всіх верств суспільства, активізували їх, сприяли формуванню національної єдності та громадянської самосвідомості. Для народів Габсбурзької монархії, у тому числі й українців, ці реформи стали основою для переходу від середньовічного станово-династичного типу мислення до новочасної політичної культури. Реформи освіченого абсолютизму суттєво змінили життя українського селянства. Упорядкування підданського статусу і обмеження повинностей покращили становище селян і обмежили свавілля шляхти. Після скасування особистої залежності селяни — в їх свідомості — стали не «панськими», а «царськими» підданими⁷⁷.

Йосифінська політика нібито клином втискала протекціонізм між двором і громадою у надії, що так гарантує безпеку держави. Завдяки цьому селянство, вважаючи двір джерелом усіх тягарів і нещасть, а циркульну владу — охоронцем, оперлося польським конспіративним організаціям⁷⁸. Далекосяжний вплив на конструювання польської та української національної ідентичності мали події 1846 р., коли спроба польського повстання в Західній Галичині перетворилася на різню польської шляхти галицькими селянами. Ці події продемонстрували потенціал колективної дії селянства, а також спричинили польський «страх селянства» і соціальних реформ⁷⁹.

Єдиною українською інституцією в Галичині до 1848 р. був створений на базі Ставропігійського братства Ставропігійський інститут, який об'єднував науково-інтелектуальну еліту староруського кола. Компроміс, з яким Відень підійшов до братства (згідно з указом 1787 р. всі церковні братства мали бути ліквідовані), надав додаткової ваги амбіціям української еліти, які потребували «зовнішнього» визнання. Титу-

лування в австрійських документах членів Ставропільського інституту «настоятелями греко-католицької нації» свідчило про визнання русинів як окремого народу, вигідно відрізнялося від небажання громадсько активної частини польського суспільства відмовитися від зневажливого трактування національно-культурних домагань українців⁸⁰.

Важливі зміни відбулися в освіті, яку вперше переведено на державний кошт. Значна частина українських дітей отримала можливість здобувати початкову освіту рідною мовою⁸¹. Складніше було запровадити українську мову у вищу освіту. Причиною цього було не стільки відчуження українського суспільства від національних ідеалів, скільки історично зумовлене нечітке розуміння поняття «рідна мова» й сумніви щодо того, що народна мова придатна для викладання й літературної творчості. У 1787 р. австрійський уряд створив при Львівському університеті Тимчасовий науковий інститут з руською мовою викладання (Studium Ruthenum), який виконував функції філософського й богословського факультету для тієї частини української молоді, яка хотіла здобути вищу освіту, але не була готова до навчання латинською мовою. У Руському інституті було підготовлено генерацію освічених греко-католицьких священників; переважна більшість діячів 1848 р. були синами його вихованців. Факт існування такого інституту служив одним із аргументів на користь того, що українська мова може бути мовою освіти й науки; підштовхнув історико-філологічні розвідки⁸².

Політичний поділ Речі Посполитої не спричинив негайного зникнення її культурного простору. В мовно-культурному плані на два-три наступні покоління йосифінські реформи розширили в Галичині коло осіб, які «виховувалися, говорили й думали по-польськи»⁸³. Результатом українсько-польської взаємодії на етапі формування модерних націй стала формація *gente Rutheni, natione Poloni*. До неї належали особи, які визнавали й публічно декларували руське (українське) походження, але ідентифікували себе з польським політичним і культурним простором. Для них був властивим «відкладений вибір», коли відповідь на питання про співвідношення між етнічним походженням і національною належністю шоразу виявлялася не остаточною. Єдиною спробою самоорганізації цієї групи стало утворення в 1848 р. політичного об'єднання «Руський собор», який виявився недієздатним, продемонструвавши нежиттєздатність цієї ідеології⁸⁴.

Релігійні реформи Габсбургів, що мали на меті усунути привілеї Римо-католицького костелу, обмежити його до суто релігійних функцій і поставити на службу державі, суттєво покращили становище Греко-католицької церкви. В 1774 р. Марія Тереза оголосила намір «покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків». За так званим толеранційним патентом 1781 р. протестанти і греко-католики були зрівняні в правах із римо-католиками. Покращилося становище парафіяльного духовенства. Створено чимало

нових парафій, збудовано церкви, а запровадження стабільного річного доходу (конгруа) зміцнило матеріальний стан священників. Держава взяла на себе підготовку священнослужителів і дозволила їм впливати на моральне виховання молоді в навчальних закладах⁸⁵.

Роль посередника між урядом і населенням зміцнювала авторитет церкви, яка в очах парафіян була не лише представником державної влади, а й їх репрезентантом перед нею. Це відкривало перед священниками широкі можливості суспільної праці⁸⁶. Реформи Габсбургів створили передумови для перебрання греко-католицьким духовенством функції провідника національного руху. Духовенство, готове служити народові, стало найбільшим спадком українців по добі освіченого абсолютизму. Сини священників становили найраніші кадри української інтелігенції і залишилися важливим джерелом її поповнення⁸⁷.

Перша спроба політичної самоорганізації українського руху відбулася під час «Весни народів». 2 травня 1848 р. у Львові уконституювалася Головна руська рада. Її поява засвідчила розмежування українського руху з польським і водночас його неготовність спертися на власні сили, адже Рада діяла в порозумінні з австрійським урядом. Головна руська рада (1848–1851) була першою українською легальною політичною організацією⁸⁸. В її органі, першій україномовній газеті «Зоря Галицька», було опубліковано програмну відозву на платформі національної єдності та соборності всіх українських земель. Автори відозви пов'язували з конституційними реформами і перебуванням під владою Габсбургів надії на повернення українців у коло цивілізованих народів⁸⁹. Для створення місцевих руських рад було використано церковні структури⁹⁰. Ключовим національно-політичним домаганням Головної руської ради був поділ Галичини. З цією метою проведено збір підписів по громадах (понад 200 000 до кінця січня 1849 р.)⁹¹.

Головна руська рада та її філії стали ініціаторами руху за створення українських військових і воєнізованих формувань. Згідно з цісарським рішенням від 8 березня 1848 р. про формування місцевих відділів національної гвардії, Головна руська рада опублікувала відозву про створення руської гвардії, що мала захищати населення під час революційних заворушень. Для прискорення формування місцевих відділів української гвардії редакція «Зорі Галицької» надрукувала 31 жовтня 1848 р. «Випис з руководства до вправи для стражи народної» Михайла Коссака – перший український словник військової термінології. Головна руська рада організувала відділ руських гірських стрільців, який передбачалося використовувати для захисту галицько-угорського кордону⁹².

Політична активізація пожавила культурно-освітній рух. Першою культурно-просвітньою організацією, яка намагалася поєднати утвердження «руської» національної свідомості з науковими дослідженнями, стала утворена в 1848 р. на взірць інших слов'янських народів Галицько-

руська матиця. Налагодити її роботу виявилось непросто через слабкість науки і літератури, проблеми формування мови й правопису, становлення термінологічної системи⁹³. У період спаду революції серед українських діячів з'являлося розуміння, що несподівано сильний виступ з деклараціями національної окремішності й вимогами рівноправності не підкріплений силою національного руху, чітким розумінням навіть політичною елітою його завдань. Так виникла ідея заснування Руського народного інституту «Народний дім» у Львові, що мав стати загальнонародним культурно-просвітнім і науковим центром. Це відповідало програмним цілям усіх національних рухів у регіоні, які постали перед завданням поширення просвіти серед широких верств і їх залучення до національного руху.

З кінця 1840-х рр. і до відновлення конституційних реформ на початку 1860-х рр. створення «Народного дому» перетворилося на магістральний напрям національного розвитку галицьких українців, стало чи не єдиним шляхом згортання політичної діяльності, своєрідною «втечею» від реальності, що дозволяла відкласти чіткий національний вибір. 12 липня 1851 р. Головна руська рада після саморозпуску була реорганізована в «Коміссію завідующую Домомъ Народнымъ». Трактування спорудження «Народного дому» як загальнонародної справи забезпечило приплив значних коштів, а їх збір можна вважати однією з перших спроб покрити організаційною мережею всі східногалицькі повіти й об'єднати значну частину населення навколо однієї ідеї. Протягом кількох десятиліть Інститут «Народний дім» у Львові перетворився на фінансово потужну установу, у складі якої діяли інші заклади — бібліотеки, музей, наукові збірки та колекції, бурса, виховні заклади для дівчат, кілька десятків стипендійних фондів, які щороку фінансували здобуття вищої та середньої освіти українською молоддю⁹⁴.

Політичні поразки українців у Габсбурзькій монархії стали підґрунтям для формування русофільських настроїв. Джерела панруських настроїв корінилися в інтелектуальному русі, який розгорнувся на хвилі «національного відродження» в першій половині XIX ст. і поряд із південнослов'янським іліризмом, ідеєю чехо-словацької єдності виступав складовою частиною слов'янофільських концепцій. Втягненню у свою орбіту півдастрійських українців він завдячував низці обставин, головно історичного характеру. Пізнання давнього минулого вказувало на спільні історичні і мовно-культурні корені (аргументом була співзвучність етнонімів «русини», «руські», «русские»). Притягальну силу мало те, що Росія була в той час єдиною незалежною слов'янською державою. Певну роль у формуванні русофільства відіграли псевдоаристократичні претензії тогочасної української інтелігенції, яка вважала взірцем панський і офіційний світ, зі зневагою дивлячись на простий народ і його

мову. Важливим джерелом підживлення русофільських настроїв на західноукраїнських землях була видима русифікація Наддніпрянщини.

Світоглядним маніфестом русофілів стала стаття «Поглядь в будущность» (автор — імовірно І.Наумович), опублікована в газеті «Слово» 1866 р. Дослідники здебільшого цитують з неї два фрагменти: «Русь Галицка, Угорска, Кієвска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь», «Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи» і не звертають уваги на іншу важливу тезу: «границею нашею народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра», яка свідчить, що автор маніфесту звертав погляд насамперед на Київ⁹⁵. Русофіли вважали українців частиною спільноти, означеної поняттям «русскій народъ». Але цей термін не був синонімом до великоруського (московського). Русофіли визнавали існування «Малої Русі», її власної історії, мовної традиції. Проте ступінь цієї окремішності в загально-руському просторі вони розуміли по-різному. Широкий спектр уявлень наближався, з одного боку, до ототожнення українців з росіянами, а з іншого — до визнання їх національної окремішності, але зазначених меж русофіли не переступали⁹⁶.

Важливим етапом інституційного розвитку українського руху в Галичині стала заснована на хвилі конституційних перетворень газета «Слово», яка за деякий час стала рупором русофілів. Вони контролювали найвпливовіші й найзаможніші національно-культурні інституції — Ставропігійський інститут, Народний дім, Галицько-руську матицю. В 1870 р. русофіли заснували політичне товариство «Руська рада», до якого не приймали прибічників «української» орієнтації. «Руська рада» не вміла діяти за законами нового часу, її політика оберталася навколо напівмістичних концепцій «русского міра», «ісконних ворогів» із Заходу і «ворожих стихій». До початку 1880-х років русофіли в Галичині представляли всю офіційну українську політику. Результатом стало витіснення українців з політичної сфери, катастрофічне падіння кількості українських депутатів.

Народження близької до сучасної української національної свідомості в Галичині було пов'язано з діяльністю народовців. Їхня національна свідомість, сформована під впливом нової, «шевченківської», української культури, виявилася в намаганнях утвердити належність галицьких русинів до самостійної української нації як у мовно-культурній, так і в політичній сфері. На початку 1880-х років політичні впливи народовців і русофілів у Галичині зрівнялися, наслідком чого стала угода між ними й допуск народовців в «офіційну» політику. Народовецькі ідеологи Володимир і Олександр Барвінські розробили українську концепцію «органічної праці», яка передбачала максимальне використання конституційних свобод, перетворення їх у внутрішню потребу кожного

громадянина, нормалізацію українсько-польських відносин, поєднання економічного, політичного і культурно-освітнього чинників національного розвитку. Мета концепції «органічної праці» була втілена у формулі протиставлення «польській галицькій автономії» українську «автономію народного життя».

Розгортання народовцями «органічної праці», що збіглося з об'єктивними потребами українського руху, сприяло перелому на користь українофільської орієнтації, що відбувся в 1880-х роках. Одним із перших кроків стало видання на противагу «Слову» народовського часопису «Діло» (преса була головним ідеологічним пропагандистом, єднальною ланкою між населенням і політичними проводами). У 1885 р. народовці заснували політичне товариство «Народна рада», програма якої наголошувала на поверненні до ідеалів Головної руської ради, що «не засуджує нас бути причіпкою якого другого, хоч би й найбільшого народу», підносила ідеали суспільного поступу й демократії⁹⁷. Водночас народовці розпочали активні заходи, спрямовані на здобуття українцями позицій у системі державної влади. У підсумку це вилилось у спрямоване проти русофілів українсько-австрійсько-польське порозуміння 1890 р. (так звана нова ера)⁹⁸.

Започатковані «ноюю ерою» ідейні дискусії сприяли модернізації українського національного руху, що передусім виявилось у його структурних перетвореннях. 90-ті роки ХІХ ст. стали десятиліттям «перетворення галицького духа і суспільно-політичної організованості», у якому «тодішня Західна Україна знаходить свою форму на довший час»⁹⁹. Суть змін полягала в утвердженні української національної програми, формуванні на її основі партійно-політичної системи європейського взірця, витісненні русофілів на політичне узбіччя. Політичним лідером стала створена на базі «Народної ради» Українська національно-демократична партія (1899), яка проголосила метою здобуття самостійної і соборної Української держави, а найближчими завданнями в Австрії — поділ Галичини й Буковини та об'єднання їх українських частин у коронний край¹⁰⁰. Поєднання у програмі УНДП демократичних принципів з потребами українського національного життя зумовило перетворення партії в масовий політичний рух. УНДП здобула лідерство завдяки глибокій інституалізації українського громадського життя¹⁰¹. Спрямовуючи зусилля на створення «народної організації» на місцях, партійне керівництво надавало перевагу тим методам роботи, які сприяли залученню народних мас — публічним зібранням, популярним часописам і брошурам, маніфестаціям. Організаційна мережа мала забезпечувати швидку мобілізацію населення на масові акції протесту й таким чином розхитувати систему влади у провінції¹⁰².

Роботу серед населення вели й інші сили. Радикальна і Соціал-демократична партії, що сприйняли платформу української державності,

орієнтувалися на селянство і робітництво. Правиця українофільського руху в Галичині була представлена християнсько-суспільним напрямом. Між українофільськими партіями велася полеміка щодо ступеня опозиційності та демократизму, однак стратегічно вони виступали союзниками. Тягар культурно-просвітньої роботи українофільського табору лежав на «Просвіті», яка на підставі статуту 1891 р. розпочала масове заснування читалень. Вони стали осередками культурно-освітнього життя і формування української спільноти на місцевому рівні. На початку XX ст. у 4 тис. східногалицьких громад діяли 1300 українських селянських товариств¹⁰³.

Розрив союзу народовців з русофілами, вимога перших до кожного громадянина чітко декларувати національну ідентичність¹⁰⁴ створили передумови для подальшої еволюції галицького русофільства. У 1900 р. на базі «Руської ради» була утворена «Русско-народная партія». Частина русофілів сприйняла українську платформу, інші переорієнтовувалися на співпрацю з польською владою. Культурно-просвітньою і господарською роботою русофілів опікувалося створене за аналогією до «Просвіти» Товариство імені Михайла Качковського¹⁰⁵. Про впливи русофілів можна судити на підставі перших загальних виборів до віденського парламенту, на яких вони здобули близько чверті голосів українських виборців. «Русско-народная партія», як і її попередниця, об'єднувала діячів з різним розумінням русофільства, зберігаючи ієрархію «галицько-русское населеніє — малорусское племя — рускій народ»¹⁰⁶. У 1909 р. галицьке русофільство розкололося на представників «старого» й «нового» (політичні москвофіли) курсу, що увиразнило падіння його впливів. На російського професора О.Погодіна, що відвідав Львів навесні 1909 р., русофільська молодь міста справила враження «людей розтеряних і не тямущих, що з собою робити, куди йти»¹⁰⁷.

Перемога в Галичині українофільської орієнтації була складовою взаємин із Наддніпрянською Україною. У першій половині XIX ст. інтерес галичан до Наддніпрянщини впливав з індивідуальних творчих пошуків невеликого кола інтелігенції, бажання поглибити історичну свідомість і романтичного захоплення рідною мовою. Елементом формування образу Великої України був стереотип меншовартості, констатація галицькими діячами відставання від національних рухів інших слов'янських народів, у тому числі від українського в «підросійській» частині. Найбільший вплив Великої України на Галичину припав на 60–80-і рр. XIX ст. у зв'язку з перенесенням народовцями елементів новочасної української ідентичності на галицький ґрунт. Відвідини Львова авторитетними діячами Наддніпрянщини сприймалися як знакові явища, що віщували поступ і ширші перспективи. Результатом контактів стало створення у Львові 1873 р. Товариства імені Шевченка (реорганізоване в 1892 р. в Наукове товариство імені Шевченка стало прооб-

разом української академії наук). Контакти між українськими діячами обох частин були сповнені драматизму. Наддніпрянці не бажали заглиблюватись у спосіб думання галичан, критикували їх за провінційність, розглядали Галичину як «резервуар» для загальноукраїнських культурних надбань, не розуміли складнощів українсько-польського конфлікту. В Галичині комплекс меншовартості в останній чверті XIX ст. перетворився на протилежність — переконання в месіанській ролі «П'ємонту» щодо решти України. Вирішальним чинником тут стала різниця політичних режимів в Австро-Угорщині та Росії¹⁰⁸.

На зламі XIX–XX ст. відбулася зміна української національної еліти — провід від священиків перебрала світська інтелігенція (щоправда, більше половини українських депутатів були синами священиків). У структурі українського парламентського представництва священиків чисельно переважили правники і вчителі; важливою групою були редактори. Дорога з будинку священика до політики передбачала не тільки соціальний аванс, а й значну просторову мобільність — із села чи малого містечка до провінційного міста, де знаходилася гімназія, потім — до університетського міста¹⁰⁹. Величезний шлях «з провінції до Львова» (чи Відня), який долали представники нової української політичної еліти, супроводжувався адаптаційними психологічними труднощами. Походячи з селянського чи священицького середовища, вони розглядали Львів як великий міський центр, для переходу до якого належало докласти зусиль (добре навчання, активна громадська діяльність тощо). Ще в дитячому віці в їхній уяві створювався ідеалізований образ Львова, в якому поряд з модерністю великого міста важливу роль відігравали пам'ятки давньоруської старовини, княжої слави, багатство церковного обряду. Зіткнення з реальним Львовом розвіювало цей образ через зовнішньо польський характер міста, належність українського населення здебільшого до соціальних низів, замкнутість ряду давніх українських інституцій, міжпартійну конфронтацію. Тому на момент самостійної професійної діяльності в ряду діячів формувався образ Львова як «чужого» міста, в якому важко вижити. Це часто змушувало їх робити вибір на користь провінції, де освічений український інтелектуал швидко починав відігравати провідні ролі¹¹⁰.

Діяльність у ролі провінційних організаторів народного життя, з одного боку, сформувала нову українську політичну еліту, а з другого — відповідала завданням українського національного руху, що полягали в переході до масової політики. Українська громада Львова дещо парадоксально відрізнялася від української політичної еліти. Ситуація почала змінюватися напередодні Першої світової війни, коли ряд діячів у зрілому віці поверталися до Львова, творячи центри тяжіння до інших. Десятиріччями тісно спілкуючись з населенням, вони розуміли його потреби й реальний стан і, подібно до польських націонал-демократів, роз-

глядали народ як основного носія «національного духу». Утвердження націонал-демократії як ідеальної формули українського руху, що органічно випливала з його стану, відповідало актуальній політичній ситуації й стрімко зрівнювало параметри розвитку українського й польського національних рухів.

На початку ХХ ст. західноукраїнське суспільство переживало складні процеси утвердження національної свідомості серед широких верств. Усталення нової партійної структури, яке підсумувало процеси політичної модернізації, подолання хаосу етнополітичних орієнтацій, що завершилося перемогою українофільства, закріплення в партійних програмах ідеалу незалежної Української держави — все це звільнило енергію українського руху для різнобічного поступу. Це надто виразно контрастувало зі скромними впливами українців на управління державою, викликаючи серед політичної еліти чимале роздратування й наростання радикальних настроїв. Гасло «В народ!»¹¹¹ стало домінуючим у політиці; винятково з його реалізацією українські політики пов'язували надії на зміцнення своїх впливів у державі і крайових автономіях, формування більш ефективного тактики політичної боротьби.

4. Міжнаціональні відносини: між протистоянням і пошуками компромісів

У ХІХ ст., коли кордони Габсбурзької монархії стабілізувалися, до її складу входили 11 націй або їх окремих частин. На зламі ХVІІІ—ХІХ ст. різноетнічний склад держави не вважався слабкою стороною, а радше доказом сили. Уявлення австрійських правителів про місіюну, «батьківську», роль щодо народів монархії суттєво позначалися на її політико-правовому устрої, особливо до революції 1848 р. Космополітичний характер держави посилювався внаслідок реформ «освіченого абсолютизму». Нехтування національними проблемами було суттєвою ознакою тогочасної австрійської бюрократії.

Легковажити національними проблемами Габсбургам вдавалося до певного часу. Етнічна мозаїка монархії не дозволила реалізувати уніфікаторські наміри. У ХІХ ст. пошуки національної ідентичності спостерігалися в усіх європейських країнах. Націоналізм асоціювався з ліберальними перетвореннями, свободою, прогресом і модернізацією, у ході яких знищувався становий устрій. Поняття національного суверенітету змінювало уявлення про державу, владу монарха, створювало ґрунт для перетворення підданих у громадян, наділених повнотою політичних прав. Нація посіла місце головної суспільної цінності людини нового часу, допомогла їй заново структурувати світ. Під впливом німецьких філософів поняття нації політизувалося. Під час «Весни народів» про власні національні інтереси заявили не лише «історичні», а й усі інші народи, а новиною стало залучення до національної ідеології широких